

Božica Valenčić, Tone Papić

ŽUPNA CRKVA SVIH SVETIH U ĐAKOVU - GRAĐEVINSKI RAZVOJ OBJEKTA

Sanaciji i prezentaciji đakovačke župne crkve, koja je uvrštena u program proslave 750. obljetnice Đakova, prethodili su temeljiti i sveobuhvatni istražni radovi obavljani tijekom 1988. godine. Istraživanje su pokazala izuzetnu slojevitost crkve, daleko veću nego se pretpostavljalo: utvrđeno je pet zaokruženih građevinskih i stilskih faza u razvoju ovog objekta. Na temelju rezultata istaživanja, a u skladu s osnovnim konzervatorskim propisima i principima, izrađen je projekt obnove crkve kojim se nastojalo istaknuti i što bolje prezentirati slojevitost ovog objekta.

Ovim će se radom nastojati sintetizirati rezultati istraživanja i pojasniti svaka od razvojnih faza crkve. Spomeničko značenje đakovačke župne crkve, koje je već 1914. godine uočio Gjuro Szabo,¹ temeljilo se na spoznaji da je u supstrukciji crkve sačuvana islamska džamija.² U literaturi ova je džamija pripisivana Ibrahim-paši i nazivana Ibrahim-pašinom džamijom,³ no bilo je i drukčijih tumačenja da je

1 Gjuro Szabo, *Đakovo u Slavoniji*, 1914., rukopis, Dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Topografska zbirka bivšeg Konzervatorskog zavoda Hrvatske

2 Rješenjem Konzervatorskog zavoda NR Hrvatske broj 01-479/1-1962 od 10 prosinca 1962. godine upisana je župna crkva Svih Svetih u Đakovu u registar nepokretnih spomenika kulture kotara Osijek pod registarskim brojem 17. U obrazloženju je između ostalog navedeno da je crkva »adaptirana...iz džamije Hadži-paše« te da je jedina preostala džamija u Slavoniji.

3 N.T., *Crkva sv. Gjure*, Glasnik biskupije bosanske i sriemske, tečaj XIII, Đakovo, 1885., str. 195-196.

Josip Pavić, *Patačić Gjuro*, Glasnik biskupije bosanske i sriemske, tečaj XXIV, Đakovo, 1896., str. 57.

Josip Bösendorfer, *Crctice iz slavonske povijesti*, Osijek, 1910., str. 375.

Andela Horvat, odrednica »Džamija«, Enciklopedija likovnih umjetnosti 2, Zagreb, 1957., str. 156-157., i odrednica »Đakovo«, Enciklopedija likovnih umjetnosti 2, Zagreb, 1957., str. 161.

Andrija Šuljak, *Đakovo biskupski grad*, Đakovo, 1979., str. 88.

Mirko Marković, *Kako je izgledalo Đakovo krajem 17. stoljeća?* Đakovački list, god. XXXII, Đakovo, Đakovo, 27. travnja 1985., str. 3.

Juraj Lončarević, *Slavonija i Baranja - Sakralno turistički vodič*, Đakovo-Zagreb, 1985., str. 122.

ovo džamija drugog đakovačkog spahije Hadži-paše,⁴ točnije Hasan paše.⁵

Pri tumačenju podrijetla ove građevine povjesničari su koristili kao osnovni izvor podataka popis Đakova sastavljen nedugo nakon izгона Turaka,⁶ a u novije vrijeme i grafički prikaz Đakova iz istog vremena.⁷ Popis Đakova sastavila je Caraffina komisija 1698. godine⁸ dok je grafički prikaz Đakova (tzv. Sparrov plan) načinjen 1697. godine.⁹ To su ujedno dva najstarija dokumenta koji izravno kazuju o postojanju džamije na mjestu današnje župne crkve, a njihovom usporedbom potvrđuju se već od ranije poznati podaci: da je u to vrijeme džamija nazivana Ibrahim-pašinom, da su je dali sagraditi njegovi preci, da se nalazila na puškomet udaljenosti sjeverno od srednjovjekovne đakovačke utvrde uz Ibrahim-pašin seraj, te da je prilikom oslobođanja Đakova ostala bez krova.

Budući da su arheološka i arhitektonska istraživanja, provedena 1988. godine, pokazala da je đakovačka župna crkva iz temelja podignuta kao džamija,¹⁰ što je ujedno njen najstariji sloj i prva faza u građevnom razvitku, bilo je potrebno usmjeriti pozornost na arhivsku građu¹¹ i povijesne podatke u kojima je trebalo tražiti moguće izravne

- 4 Hedviga Dekker: *Đakovo i njegova okolica kroz kulturno historijske spomenike*, Biblioteka muzeja Đakovštine, br. 1., Đakovo, 1959., str. 72. i 75.
Andela Horvat, odrednica »Džamija«, Likovna enciklopedija Jugoslavija 1, Zagreb, 1984., str. 373., i odrednica »Đakovo«, Likovna enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb, 1984., str. 378-379.
Stjepan Bauerlein, *Župna crkva Svih Svetih u Đakovu*, 1950., rukopis Dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Topografska zbirka bivšeg Konzervatorskog zavoda Hrvatske točnije Hasan-paše
- 5 Ive Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine*, Grada za historiju Osijeka i Slavonije knj. II, Osijek, 1966., str. 93-136.
- 6 Tade Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije II*, Spomenici o Slavoniji u XVII vijeku, Zagreb, 1891., str. 308-336.
- 7 Mirko Marković, nav. dj., str. 3-4.
- 8 Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, JAZU, Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku 2, Osijek, 1988., str. 15.
- 9 U ratnom arhivu u Beču pohranjen je plan Đakova što ga je izradio austrijski vojni topograf Francois Nicolas Sparr de Bensdorf kao sastavni dio njegova atlasa pod nazivom »*Marchs und Campementen der kayserl. Haubt Armee in Hungarn unter Commando Prince Eugenio von Savoye den 6. November Anno 1697.*« Fotokopija Sparrova plana Đakova iz te mape nalazi se u planoteci Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu.
- 10 Izvještaji o istraživanjima, provedenim na crkvi Svih svetih u Đakovu 1988. godine nalaze se u dokumentaciji Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku. Arhitektonska istraživanja proveo je Tone Papić, dipl. ing. arh., a arheološka Zvonko Bojčić, prof., obojica stručni suradnici Zavoda.
- 11 U Orijentalnom institutu u Sarajevu nalaze se fotokopije turskih popisa Đakova iz 16. stoljeća, dok se originali popisa nalaze u Basbakanlik Arsivi u Istanbulu. Mr. Fazileta Cviko iz Orijentalnog instituta u Sarajevu prevela je i ustupila nam one podatke iz popisa koji se odnose na đakovačke džamije ili bi se s njima mogli dovest u vezu.

i posredne podatke o džamijama za vrijeme turske vladavine u Đakovu kako bi se saznalo tko je i kada dao džamiju sagraditi.

Pregledom turskih popisa Đakova iz 1540.¹² i 1545. godine,¹³ ni jedan podatak ne ukazuje na postojanje džamije. U sljedećem popisu iz 1565. godine¹⁴ zabilježeni su prvi podaci koji posredno govore o đakovačkim džamijama: navode se mahale u kojima se nalaze džamije odnosno mesdžidi (npr. »mahala mesdžida Mehmed-bega«) a u popisu stanovnika navedeni su džamijski službenici. Iz popisa Đakova iz 1565. godine može se zaključiti da je tada u đakovačkoj utvrdi postojala džamija, najvjerojatnije carska, a da su u dvjema mahalama postojala i dva mesdžida: mesdžid Mehmed-bega i mesdžid Benli-age. Kako je ceribaša Mehmed-beg u popisu stanovnika mahale naveden na prvom mjestu, čak prije imama i mujezina, najvjerojatnije je on dao podići taj objekt. U detaljnom popisu kasabe Đakovo iz 1597. godine¹⁵ navedeno je pet mahala sa istoimenim mesdžidima: mahala mesdžida Benli-age, mahala mesdžida Derviš-age i mahala mesdžida Sari-age. Nedoumicu izaziva u popisu navedeni čaršijski mesdžid: sudeći prema pripadajućim službenicima - imam, dva mujezina i poslužitelj - te položaju u centru kasabe, najvjerojatnije se radilo o džamiji a ne o mesdžidu, odnosno moguće je da je džamija u čaršiji greškom upisana kao čaršijski mesdžid.¹⁶

Budući da je rečeno u prvom postturskom popisu da su Ibrahim-pašinu džamiju dali sagraditi njegovi preci,¹⁷ opravdano je pretpostaviti da je taj objekt jedan među navedenim džamijama, odnosno mesdžidima u popisima iz 16. stoljeća, te da bi među nazivima džamija i mesdžida te u popisima stanovnika trebalo tražiti njegove pretke.

Da je Ibrahim-pašina džamija sagrađena u 16. stoljeću upućuje još nekoliko pokazatelja: na temelju provedenih arhitektonskih istraživanja moguće je gotovo u potpunosti rekonstruirati izgled džamije u vrijeme njena nastanka, iz toga prepoznati njenu tipsku pripadnost i

12 Basebakanlik Arsivi (dalje: BBA), *Istanbul*, TD No. 203 i 204. Fazileta Cviko, *O najstarijem popisu požškog sandžaka*, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. 34/1984., Sarajevo, 1984., str. 133.

13 BBA, *Istanbul*, TD No.234.; Orijentalni institut (dalje: OI), Sarajevo, br.1.

14 BBA, *Instambul*, TD No.351: OI, Sarajevo, br.105.

15 BBA, *Instambul*, TD No. 672; OI, Sarajevo, br.10. Fazileta Cviko, *Diplomatički opis opširnog deftera za sandžak Požegu iz 1579. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. XXXII/XXXIII 1982./1983, Sarajevo, 1984., str.277-278.

16 Dok su mesdžidi podizani uglavnom u stambenim četvrtima, u udaljenijim mahalama, za potrebe svakodnevnog molitve, neuobičajeno je i tipično da u čaršiji, poslovnom središtu i srcu kasabe bude podignut mesdžid a ne džamija, tim više što je u popisu Đakova evidentirano pet mesdžida a ni jedna džamija, što svakako ne bi moglo zadovoljiti molitvene obveze muslimanskog stanovništva, odnosno morala je postojati barem jedna džamija.

17 Tade Smičiklas, nav.dj., str.308. Ive Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije... nav.dj.*, str.93.

okvirno odrediti vrijeme gradnje. (sl.2) Kako ona po tipu pripada jednoprostornim potkupolnim džamijama s trijemom i mineratom, kakve su se u najvećem broju podizale tijekom 16. stoljeća na području naše zemlje i susjedne Mađarske,¹⁸ najvjerojatnije je i ona tada podignuta i to, sudeći prema turskim popisima, u drugoj polovini stoljeća. Manje je vjerojatno da je podignuta kasnije, u 17. stoljeću, prvenstveno stoga što je tada graditeljska aktivnost minimalizirana uslijed ukupnih pogoršanih prilika u osmanskome carstvu, za razliku od prethodnog stoljeća kada je podignut najveći broj džamije na našem tlu. Kako u popisima nije prepoznatljiv ni jedan izravni pokazatelj koji bi se mogao dovesti u vezu sa Ibrahim-pašom spomenutim u postturskom popisu, korisno je bilo usporediti podatke što ih je šesdesetih godina 17. stoljeća zabilježio o svom boravku u Đakovu Evlija Čelebija,¹⁹ tim više što turski popisi Đakova iz 17. stoljeća nisu za sada poznati. Čelebija navodi da je u Đakovu susreo Ibrahim-pašu Memibegovića, potomka Arnauta Memi-paše koji je Đakovo osvojio i kome je ono bilo dodijeljeno kao odžakluk - nasljedno dobro njegovoj porodici s koljena na koljeno. Kako je to zasigurno ista osoba koju su austrijski zapisivači zabilježili po sjećanju stanovnika Đakova u prvom popisu nakon izгона Turaka, o Ibrahim-pašinoj džamiji i njenim graditeljima se može nešto više saznati izučavanjem podataka o spahijskoj porodici Memibegovića, koji su očigledno imali značajne posjede u Đakovu. Nekoliko oskudnih podataka o nekim članovima te porodice zabilježeno je u literaturi.²⁰

Arnaut Memi-beg, krajiški gazija i hercegovački sandžakbeg, koji je s vojskom 1526. godine prodro u Slavoniju i tom prilikom osvojio Đakovo, imao je dvojicu sinova: Gazi Mehmed-bega i Ibrahim-bega. Dok se o jednom sinu, Sarhoš-gazi Ibrahim-paši Memibegoviću zna nešto više podataka, od kojih su za nas najvažniji oni koji kazuju da je godinama ratovao i boravio u Ugarskoj i Hrvatskoj, o drugom Memibegovom sinu, Gazi Mehmed-begu, ništa poblje nije navedeno u literaturi osim da je imao sina Ibrahima, onog koga je Čelebija susreo u Đakovu.

Na temelju podataka iz literature i turskih izvora zaključujemo da je Ibrahim-pašinu džamiju u Đakovu dao sagraditi jedan od Memi-begovih sinova²¹ i to najvjerojatnije Gazi Mehmed-beg, jer je opravdano

18 Andrej Adrejević, *Islamska monumentalna umetnost XVI. veka u Jugoslaviji*, Beograd, 1984. Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa' da Osmanli Mimari Eserleri*. Romanya. Macaristan. I cild, 1.ve 2.kitab, Istanbul,

Alija Bejtović, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom III-IV, Sarajevo, 1953., str.229-297.

19 Evlija Čelebija, *Putopis-odlomci o jugoslovenskim zemljama I*, Sarajevo, 1954., str. 263-264.

20 Safet Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb, 1931. Hazin Šabanović, predgovor i komentar u: Evlija Čelebija, nav.dj.

21 Da ovu džamiju nije gradio mladi Ibrahim-paša, onaj koga je Evlija Čelebija susreo u Đakovu, gotovo je sigurno: u prvom postturskom popisu decidirano je da su je gradili

prepostaviti da se podatak o ceribaši Mehmed-begu i njegovom mesdžidu u popisu iz 1565. godine može odnositi na Mehmed-bega Memibegovića. U tom slučaju ova je đakovačka džamija podignuta u razdoblju od 1545. do 1565. godine. Manja je vjerojatnost, no nije isključeno, da je tu džamiju dao podići i drugi Memi-begov sin Sarhoš-gazi Ibrahim-paša, ali kako na to ne ukazuje ni jedan podatak u pregledanim izvorima, mogla je u tom slučaju biti sagrađena krajem 16. stoljeća, odnosno nakon 1579. godine.

Nakon oslobođenja Đakova od Turaka 1687. godine, dolaskom biskupa Nikole Ogramića i franjevaca, obnovljena je u Đakovu bosanska biskupija.²² Sljedeći bosanski biskup Đuro Patačić, koji je u Đakovu došao 1704. godine, prihvatio se uređenja sakralnih objekata tako da je negdje krajem života započeo i obnovu Ibrahim-pašine džamije kojoj je popravio krov pokrivši ga novom šindrom i posvetio je u crkvu sv. Đure.²³ On nije većim građevinskim zahvatima preoblikovao džamiju, nego ju je naprosto funkcionalno osposobio za crkvu tako da je džamija uglavnom zadržala svoje obličje, jedino joj je srušen minaret. Nedugo nakon dolaska novi je biskup Petar Bakić dvadesetih godina nastavio i završio uređenje crkve. Biskupov je suvremenik u dokumentu iz 1728. godine zabilježio u kakvom je stanju Petar Bakić zatekao crkvu sv. Đure i kako ju je obnovio da je »postala prava crkva«.²⁴ Dao ju je učvrstiti novim zidovima, ograditi drvenom ogradom, u unutrašnjosti postaviti drveni kor, a kako kroničar spominje, i dva zvona, što zasigurno govori da je dao sagrađiti i zvonik.

Temeljitom obnovom i barokizacijom realizirana rotunda, druga je faza u građevinskom razvoju ovog objekta. Arhitektonska istraživanja na objektu otkrila su čitav niz materijalnih ostataka u supstrukciji, koji s jedne strane potvrđuju podatke iz zapisa, ali govore i mnogo više o tadašnjem izgledu crkve omogućujući i idealnu rekonstrukciju ove faze. (sl. 3.) Ne zadržavajući se posebno u okviru ovog rada na izrazitim umjetničkim vrijednostima barokizacijom dobivene rotunde, potrebno je istaknuti da je crkva sv. Đure nakon adaptacije biskupa Bakića jedina crkva centralnog tipa u prvoj polovini 18. stoljeća u Slavoniji.²⁵

Na daljnju genezu objekta bitno je utjecala promjena okolnosti sredinom 18. stoljeća - preimenovanje crkve u čast Svih svetih a

njegovi preci, a i Čelebija, koji ga je u svojim zapisima hvalio, spomenuo njegov seraj, džamiju nije ni spomenuo. Da je ovaj Ibrahim-paša dao sagrađiti džamiju, gotovo je nevjerojatno da to Čelebija ne bi zapisao.

22 Ferdo Šišić, *Studije iz bosanske historije*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH XV, Sarajevo, 1903., str. 349.

23 Matija Pavić, nav. dj., str. 57.

24 Dijacezanski arhiv Đakovo, *Acta diocesana*, Bakić, Svjedočanstva za Petra Bakića 1700-1727., 28. veljače 1728.

25 Andela Horvat, Radmila Matejčić i Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., str. 3-133.

naročito njeno određivanje za đakovačku župnu crkvu. Prvi put je novi titular zabilježen u vizitaciji Đakova iz 1753. godine u kojoj se uz tekst o franjevačkoj crkvi spominje i crkva Svih svetih za koju se navodi samo da je nekada bila turska mošeja.²⁶ Čini nam se prihvatljivim mišljenje nekih starijih crkvenih povjesničara da je titulara crkve zamijenio biskup Bakić, premda ga ne potkrepljuju izravni dokumenti.²⁷

Istovremeno, da je crkva Svih svetih određena za đakovačku župnu crkvu 1762. godine, za vrijeme biskupa Antuna Čolnića, potvrđuju sačuvani dokumenti.²⁸ No kako je u vizitaciji iz 1777. godine izričito rečeno da se liturgija obavljala u katedrali a u župnoj crkvi Svih svetih samo krštenja,²⁹ neminovno se nameće zaključak da je sve te godine ona samo titularno župna crkva, a da zbog nedovoljno velikog prostora prije svega, te zbog neadekvatne opremljenosti, nije ispunjavala zahtjeve za potrebe cjelokupne liturgije župe. Tako i pisani dokumenti potvrđuju logičnu pretpostavku da je za potrebe nove funkcije ovu crkvu trebalo preurediti, prvenstveno je povećati, što je i poduzeo biskup Franjo Krtica osamdesetih godina 18. stoljeća.

Izvorne podatke o vremenu i opsegu ove obnove nismo uspjeli pronaći, no kako je u vizitaciji iz 1777. godine navedeno da je biskup odlučio liturgiju župe prenijeti iz katedrale u crkvu Svih svetih te da će je za tu funkciju adekvatno obnoviti i opremiti, a najstarija blagajnička knjiga župe koja se vodi od 1790. godine³⁰ ne sadrži ni jedan podatak o troškovima za radove na crkvi do 1819. godine, zaključujemo da je crkva do 1790. već bila obnovljena, što istovremeno znači da je biskup Krtica dao crkvu obnoviti u vremenskom rasponu od 1777. do 1790. godine.

Podaci o izgledu crkve nakon što ju je preuredio biskup Krtica, zabilježeni su u vizitacijama iz 1813. i 1818. godine,³¹ a njihovom provjerom na objektu tijekom arhitektonskih istraživanja, bilo je moguće rekonstruirati i ovu, u građevnom razvitku objekta, treću fazu. Biskup je prvenstveno nastojao povećati crkvu te je stoga dao prigraditi s pročelne strane predvorje s korom. Time je crkva u vanjskom obličju

26 Dijecezanski arhiv, Đakovo, *Kanonske vizitacije*.

27 Matija Pavić, *Bakić Petar*, Glasnik biskupije bosanske i sriemske, tečaj XXIV, Đakovo, 1896., str.183. Farlati Fermedžin, *Đakovo*, Glasnik biskupije bosansko-sriemske, tečaj treći, Đakovo, 1875.,str.138.

28 Matija Pavić, *Josip A. Čolnić, biskup bosansko-đakovački*, Glasnik biskupija bosanske i sriemske, tečaj XXIII, Đakovo, 1896., str.124. Župni arhiv, Đakovo, Rukopisne knjige, Zajednička matica: krštenih 1762.-1776., vjenčanih 1764.-1782., umrlih 1764.-1782. i na početku prijepisi biskupskih okružnica.

29 Dijecezanski arhiv, *Đakovo*, Kanonska vizitacije.

30 Župni arhiv, *Đakovo*, Rukopisne knjige, Blagajnička knjiga župe Đakovo od 1790. do 1852.g.

31 Dijecezanski arhiv, *Đakovo*, Kanonske vizitacije.

preoblikovana u građevinu ne više centralnog, veću udužnog tipa, dok je istovremeno u unutrašnjosti i dalje zadržan potkupolni prostor centralnog tipa ali više nespoznatljiv izvana. Nove stilske karakteristike realizirane su uglavnom na vanjštini crkve, pri čemu je težište bilo usmjereno na novo glavno pročelje: preoblikovana u duhu tzv. radikalnog klasicizma³² obnovljena crkva je novom vanjštinom upućivala na formu antičkog hrama. Treba istaknuti posebno značenje i ove faze za povijest arhitekture u kontinentalnoj Hrvatskoj, jer je crkva Svih svetih preoblikovana u stilu radikalnog klasicizma, što predstavlja jedinstven primjer u to vrijeme u Slavoniji, a pri tom suvremen stilskim strujanjima u vodećim centrima Europe.³³

I dok je klasicistička teća faza potpuno negirala i potrla prethodnu baroknu fazu ovog objekta, sljedećim graditeljskim zahvatom, kojim se realizirala četvrta razvojna faza, ostvaren je vanjski izgled crkve koji je izazvao krivo datiranje preoblikovanja ove džamije u crkvu.³⁴ Naime, 1819. godine, za vrijeme biskupa Antuna Mandića, na tada postojeći izduženi korpus crkve, povrh klasicističkog pročelja, podignut je novi toranj.³⁵ Novim vanjskim izgledom crkva se po tipskoj i stilskoj pripadnosti svrstala među mnogobrojne u to vrijeme po Slavoniji podizane crkve tzv. prijelaznog stila.³⁶

Kako je za tu arhitekturu karakteristična kombinacija baroknih i klasicističkih elemenata, ne čudi što se do ovih istraživanja uopće nije znalo za prethodne dvije faze, baroknu i klasicističku, odnosno što su povjesničari umjetnosti ovu fazu smatrali i prvim preoblikovanjem đakovačke džamije. Upravo radi toga dragocjena su bila saznanja ne samo arhitektonskih istraživanja samog objekta već i istovremeno proučavanje arhivske dokumentacije što je združeno omogućilo jasno razaznavanje zaokruženih i cjelovitih razvojnih faza ove crkve.

O obnovi crkve u 1884. i 1885. godini, za vrijeme biskupa Strossmayera, kada je crkva poprimila konačni oblik uglavnom zadržan do danas, a koji promatramo kao petu razvojnu fazu, sačuvana je iscrpna

32 Draginja Jurman-karaman, *Bartolomej Felbinger (1785.-1871) zagrebački klasicistički graditelj*, Bulletin JAZU 1(55 i 56), Zagreb, 1985., str. 16.

33 Andela Horvat, *O klasicističkoj arhitekturi sjeverne Hrvatske*, II kongres Saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ, Zbornik radova, Celje, 1978., str. 27-30. Andela Horvat, *O klasicizmu u Slavoniji*, Osječki zbornik XVII, Osijek, 1979., str. 289-326.

34 Andela Horvat (Likovna enciklopedija Jugoslavije, nav.dj.str.378. i O klasicizmu u Slavoniji, nav.dj., str.303) i Gjuro Szabo (Đakovo u Slavoniji, nav.dj.,str.6.) da je crkvi Svih svetih u 19. stoljeću prigradeno klasicističko pročelje, odnosno predvorje s tornjićem, što je samo djelomično točno: zvonik povrh pročelja jest podignut početkom 19. stoljeća, ali je predvorje i pročelje izvedeno već ranije, u 18. stoljeću.

35 Župni arhiv, *Đakovo*, Rukopsine knjige, Blagajnička knjiga župa Đakovo od 1790. do 1852.

36 Andela Horvat, *O klasicističkoj arhitekturi sjeverne Hrvatske...nav.dj.*, Andela Horvat, *O baroknom klasicizmu u Pogančecu*, Bulletin JAZU 2-3, Zagreb, 1960., str. 114-125.

dokumentacija u arhivu Župskog ureda.³⁷ Podaci govore ne samo koji su radovi pri tom izvedeni već i koju su majstori sudjelovali u obnovi. Treba napomenuti da su među njima i trojica istaknutih umjetnika onog vremena, već ranije angažirani pri gradnji i uređenju nove đakovačke katedrale, sudjelovali i u ovoj obnovi. Vatroslav Donegani, kipar, vodio je i nadgledao građevinski dio radova, naročito ispravljanje kupole, Ludovico Seitz, slikar iz Rima, izradio je predložak za oslikavanje dekoracije na zidovima i kupoli u unutrašnjosti, dok je dekoraciju izveo, uz određena odstupanja, Eduardo Petz, dekorater iz Beča.³⁸

Obnova je poduzeta prije svega radi oštećenja nastalih u potresu u ožujku 1884. godine, kada je napukla kupola pa su se tom prilikom pokazali i elementi nekadašnje džamije u supstrukciji,³⁹ što je svakako važno napomenuti da bi se lakše protumačila upotreba orijentalne ornamentike tzv. maurskog stila u enterijeru. Zanimljivo je napomenuti i da je među pregledanom sačuvanom dokumentacijom naznačeno i mišljenje biskupa Strossmayera o toj adaptaciji. Biskup, koji je smatrao da je džamija nastala preuređivanjem srednjovjekovne crkve sv. Lovre, sugerirao je da se prilikom obnove »isprave« fasada i toranj u odnosu na »liepu kupolu« ili bar da se da toranj prema postojećoj širini njegovoj znatno povisiti.⁴⁰ Biskupove sugestije nisu realizirane jer prilikom obnove ništa nije mijenjano na postojećem pročelju ni tornju; povišena je kupola, prigradena je nova sakristija sa sjeverozapada u punoj širini objekta, a najznačajniji radovi izvedeni su na unutarašnjem uređenju crkve. Izvana crkva je zadržala već ranijom adaptacijom ostvareni izgled uzdužne crkve sa zvonikom na pročelju, a kako je zadržana postojeća arhitektonska dekoracija, crkva je po vanjskom obličju i dalje ostala po tipu uzdužna građevina prijelaznog stila, s tim da joj je u ovoj obnovi donekle bonificiran odnos masa, tj. odnos proporcija lađe i zvonika. U unutrašnjosti je zadržan centralni potkupalni prostor, dapače naglašena je arhitektura džamije novom slikanom dekoracijom i novoizvedenim otvorima zaključenim sedlastim lukovima, čime je eksplicirano podrijetlo građevine, a istovremeno ostvaren i romantičarski stilski izraz.⁴¹

Nakon velike obnove đakovačke župne crkve 1884. i 1885. godine u narednim desetljećima sve do naših dana, crkva je kontinuirano

37 Župni arhiv, *Đakovo*; Dokumentacija o obnovi crkve u 1884. i 1885. godini zasebno je objedinjena u ovitku i nije uložena među spise za te godine.

38 Župni arhiv, *Đakovo*, Dokumentacija o obnovi crkve 1884. i 1885. g.

39 N.T., *Crkva sv. Gjure...nav.dj.*, str.195-196.

40 Dijecezanski arhiv, *Đakovo*, Acta diecesana, 677/1884.

41 Lelja Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb, 1983., str.88., Olga Maruševski, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Zagreb, 1986., str.61., Ibrahim Krzović, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918.*, katalog, Sarajevo, 1987., str. 26-29

održavana uglavnom popravcima o čemu postoji obimna sačuvana dokumentacija.⁴² Nešto veći popravci izvedeni su nakon Drugog svjetskog rata, 1949., 1950. i 1951. godine.⁴³ U radovima 1958. i 1959. godine pregrađena je sakristija po visini u dva kata,⁴⁴ a 1965. prigrađena je uz sjeverozapadni zid sakristije nešto veća »bunkerska« prostorija za potrebe vjeronauka.⁴⁵ Posljednji opsežniji radovi popravaka na crkvi izvedeni su 1967. i 1968. godine.⁴⁶

42 Župni arhiv, *Đakovo*, Rukopisne knjige; Spisi.

43 Župni arhiv, *Đakovo*, Imovnik pokretne i nepokretne imovine iz 1951.g.

44 Župni arhiv, *Đakovo*, Spisi 1958.g.

45 Župni arhiv, *Đakovo*, Inventar nadarbinski i crkveni rkt. župe Đakovo.

46 Župni arhiv, *Đakovo*, Spisi 1967. i 1968.; Inventar nadarbinski rkt. župe Đakovo.